

Feltkurs for Masterstudenter 2008

Innberetning fra utgravningene på Bjorvollen

Stend, gnr. 97, bnr. 54, Fana, Bergen kommune, Hordaland

Henriette Hafsaas Tsakos

Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap
Universitetet i Bergen
Bergen 2008

Innberetning til topografisk arkiv

Kommune: Bergen (Fana)
Fylke: Hordaland
Gardsnavn: Stend
Gnr: 97
Bnr: 54
Lokalitetsnavn: *Bjorvollen*
Tiltakshaver: Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap
Adresse: Postboks 7805, 5020 Bergen

Sakens navn: Feltkurs 2008
ID (Askeladden:) 108528
Kartblad og UTM: AG 053-2
H o h: 14-15 meter
Aksesjonsnr:
Museumsnr: B16537 og B16545

Feltundersøkelse (tidsrom): 11. august til 29. august og 22. oktober 2008
Ved: Henriette Hafsaas Tsakos og Sigrid Samset Mygland
Etterarbeid (tidsrom): 3. november til 19. desember 2008
Ved: Henriette Hafsaas Tsakos

Sammendrag: Feltkurs for masterstudenter ved Universitetet i Bergen. Studentene foretok en flateavdekking som avdekket omrotet steinartefakter fra flere ødelagte steinalderlokaliteter, et dyrkningslag med boplassfunn fra bronsealder og boplassfunn fra eldre jernalder.

Innledning.....	2
Sammendrag av undersøkelsene	2
Tidsrom og deltakere.....	3
Tidligere registrerte kulturminner fra området.....	3
Terrengbeskrivelse	4
Bakgrunn for undersøkelsen.....	5
Problemstillinger og formål med undersøkelsen.....	5
Metode.....	7
Dokumentasjon.....	8
Resultater.....	9
Stratigrafi.....	9
Strukturer.....	10
Funnmaterialet.....	13
Datering	16
Konklusjoner	20

Innledning

I august 2008 ble det for femte gang arrangert feltkurs på Stend for Masterstudenter i arkeologi som et samarbeid mellom Universitetet i Bergen og Hordamuseet. Den arkeologiske undersøkelsen besto av en liten flateavdekking på Bjorvollen. Lokaliteten ligger ved siden av klyngetunet til Hordamuseet like øst for museumsbygningen. Søknad om gravningstillatelse ble sendt til Riksantikvaren 20/5-2008, og søknaden ble innvilget 17/7-2008.

Sammendrag av undersøkelsene

Flateavdekkingen på Bjorvollen var en fortsettelse av undersøkelsene fra 2001, 2003, 2004 og 2007. I år ble det åpnet et felt på 9 m² vest for de tidligere undersøkte feltene. Det ble valgt å åpne et lite felt for at det skulle være mulig å grave det ferdig.

Det ble heller ikke i år avdekket intakte lag fra steinalder ettersom intensiv dyrkning i bronsealderen har medført at det ikke er bevart primæravsatte lag fra steinalderen på stedet. Årets utgravning avdekket et sammensatt steinartefaktmateriale som i likhet med tidligere år kom fra aktivitet på stedet gjennom flere faser i steinalderen. Av funn fra mesolittikum kan nevnes en liten slipt meisel, mikroflekke og en konisk mikroflekkekjerne. Fra neolittikum ble det funnet avslag og flekker av ryolitt.

Også i år støtte vi på et tykt dyrkningslag som trolig ble avsatt i yngre bronsealder. I bunnen av dette laget ble det i år avdekket et sjikt med små kokstein. Det ble i år funnet "hempen" på en bronsecelt, et kleberkarsskår, flateretusjerte pilspisser og flateretusjeringsflis som kan dateres til bronsealderen. Det er imidlertid tvilsomt om noen av disse funnene er primæravsatte.

Nytt av året var utgravningen av et tykt og relativt funnrikt kulturlag over dyrkningslaget fra yngre bronsealder og under kulturlaget fra romertid. Dette laget ser ut til å være avsatt i forbindelse med boplassaktivitet som eldre enn det overliggende kulturlaget fra yngre romertid, så det kan trolig tidfestes til førromersk jernalder. Dette laget har tidligere år vært tolket som den øverste delen av dyrkningslaget.

Kulturlaget fra yngre romertid var mindre omfattende i tykkelse og utstrekning enn tidligere år, og det ser ut som om vi nærmer oss en avgrensning i vest av aktivitetsområde i denne perioden.

Fra de to kulturlagene som kan knyttes til aktiviteten på Bjorvollen i eldre jernalder ble det funnet keramikkskår og brente bein.

I år ble det dessuten gjort funn som kan dateres til yngre jernalder eller middelalder i matjordslaget: en fint bearbeidet stein med ukjent funksjon, et stykke kleberstein med innrisninger og en ildslagningsstein i kvarts.

Resultatene fra årets utgravning samsvarer med resultatene fra de tidligere undersøkelsene, men de gir også forbausende mye ny og korrigerende informasjon i forhold til utgravningens beskjedne utstrekning.

Tidsrom og deltakere

Den arkeologiske undersøkelsen på Bjorvollen varte i tre uker – fra 11. til 29. august 2008. Feltet ble sluttgravd sammen med sju studenter den 22. oktober 2008. Det ble nedlagt rundt 139 dagsverk. Feltlederne var stipendiatene Henriette Hafsaas Tsakos og Sigrid Samset Mygland. Førsteamanuensis Knut Andreas Bergsvik var faglig leder for kurset. Masterstudentene var Emily de Bree, Yngve Thomassen Flognfeldt, Solveig I. Guddal, Margret Hansen, Åsne T. Hellere, Guro Koksvik Lund, Lars S. Røgsnes, Mari Krogstad Samuelsen, Josefine Kristin Sandvik, Sigrun Solbakken, Ingebjørg Njøs Storvik, Christine Tøssebro og Joakim Wintervoll. I alt deltok 13 studenter.

Tidligere registrerte kulturminner fra området

Gården Stend ligger innerst i Stendaviken ved Fanafjorden. Den er en av de største gårdene i Hordaland og utmerker seg med sitt gode jordbruksland. Fra 1866 har det vært drevet jordbruksskole på gården.

Det er hittil påvist tre boplassområder fra steinalderen på Stend. Lokaliteten på *Munkevollen* ble påvist under en arkeologisk registrering i 1978 hvor hundrevis av avslag ble avdekket i prøvestikkene som ble gravd. Materialet viste at området hadde vært brukt i to perioder – i tidligmesolittikum og igjen fra mellom- til senmesolittikum. Prøvestikking på stedet i forbindelse med feltkurset i 2007 viste imidlertid at lokaliteten i stor grad er ødelagt av dybdepløying de siste tiårene (Hafsaas 2008).

I Storevika som ligger sørvest for Hordamuseet ble det under feltkurset i 2003 og 2004 påvist tre steinalderlokaliteter. Én av lokalitetene ble datert til tidligneolittisk tid, mens de to andre lokalitetene er fra mesolittisk tid (Bergsvik 2005).

I forbindelse med feltkursene de siste årene er det gjort funn fra både steinalder og bronsealder under de arkeologiske undersøkelsene på Bjorvollen og utgravningen av *Steinringen*.

Like nedenfor der Bjorvollen skråner mot sjøen i sør ligger det på vestsiden av bekkejuvet en stor nausttuft som ble utgravd av Bjørn Myre mellom 1964 og 1972. Tuften er datert til første halvdel av yngre romertid (VT 200-300). Naustet har vært hele 34,5 meter langt og opp mot 8,3 meter bredt. Det har således kunnet romme et langskip på opp mot 30 meter. Et så stort skip har krevd et stort mannskap for bygging, vedlikehold og bruk; og det er sannsynlig at kun høvdinger kunne utstyre skip med tilsvarende dimensjoner. Slike store skipsnaust blir derfor gjerne tolket som sentre for høvdingmakt.

På Eikevollen like vest for nausttuften og sør for parkeringsplassen til Hordamuseet oppdaget Egil Bakka en gravhaug i 1963. Haugen har et tverrmål på rundt 16 meter og en tydelig fotkjede. Under krigen ble det bygget en tysk forsvarsstilling i haugen, og gravminnet ble delvis restaurert i 1977. Gravhaugen er ikke arkeologisk undersøkt, men den er mest sannsynlig fra eldre jernalder.

Like nord for nausttuften ligger den såkalte steinringen som består av en krets med store flate steinblokker. Den vanlige tolkningen av anlegget har vært at det er en grav. Dette kulturminnet har vært undersøkt av arkeologer i flere omganger, og det er ikke funnet indikasjoner på en gravlegging i tilknytning til steinringen. I følge en C¹⁴-datering fra feltkurset i 2004 kan steinringen ikke ha vært anlagt før mot slutten av førromersk jernalder (Bergsvik 2005:12). Det er naturlig å se de tre kulturminnene i tilknytning til fremveksten av et høvdingsete på Stend i løpet av romertid.

Før årets utgravning har det ikke vært gjort nevneverdige funn på Stend fra yngre jernalder eller middelalder.

Terrengbeskrivelse

Bjorvollen er en strandterrasse som ligger rundt 14 meter over havet på gården Stend innerst i Fanafjorden (Vedlegg 1:1 og 1:2). Terrassen har en utstrekning på rundt 50 x 30 meter, og utgravningsfeltet ligger på terrassens vestlige ytterkant. Fra terrassen skråner det bratt ned til den grunne Bjorvika i sør, og nord og øst for terrassen er det fjellknauser. I vest renner en bekk som har gravd ut en dyp ravine. Den var sannsynligvis ikke så dyp i forhistorisk tid. Bjorvollen har tidligere vært brukt som åker, men utgjør i dag en del av utearealet på Hordamuseet. På de mest sentrale delene av terrassen er det utstilt et klyngetun som består av til sammen sju bygninger. Vegetasjonen består i dag av gressmark, og det er opparbeidet gangveier i området i forbindelse med museets utstilling. Rundt klyngetunet vokser det

løvtrær. Bjorvollen har en skjermet plassering med naturlig drenering og tilgang til både ferskvann og sjø. Stedet ser ut til å ha vært attraktivt i alle perioder, og dette gjenspeiles i funnmaterialet.

Bakgrunn for undersøkelsen

I forbindelse med at Hordamuseet ville flytte bygninger fra forskjellige områder i Nordhordland til Hordamuseet og rekonstruere et tradisjonelt klyngetun på Bjorvollen, foretok Bergen Museum v/Arthur Fasteland og Svein Indrelid registreringer etter mulige fornminner i området i 1978. Det ble gravd 15 prøvestikk, og konklusjonen fra forundersøkelsen ble at området var så forstyrret av moderne dyrkning at videre arkeologiske undersøkelser ikke var nødvendige. Området ble derfor frigitt til museumsformål.

I 2000 utvidet Espen Kutchera, ansatt ved Hordamuseet, et av prøvestikkene fra 1978, og han påviste mektige kulturlag på Bjorvollen. Kutchera mente man ved registreringen ikke hadde gravd dypt nok. Han kontaktet daværende Arkeologisk Institutt ved UiB for om mulig å arrangere et feltkurs på Hordamuseet med hensikt å undersøke de områdene av Bjorvollen som ikke er bebygd av klyngetunet (Bergsvik 2003:3).

Etter oppfordringen fra Hordamuseet har Universitetet i Bergen arrangert feltkurs på Bjorvollen i 2001, 2003, 2004 og 2007. Opprinnelig var målet med undersøkelsene å avdekke steinalderlokaliteter, men allerede det første året ble det klart at det fantes kulturlag fra senere perioder på Bjorvollen. Undersøkelsene i forbindelse med feltkurset har hittil avdekket to kulturlag fra eldre jernalder og et dyrkningslag fra bronsealderen. Det har blitt avdekket flere kokegroper og andre strukturer på Bjorvollen – både i tilknytning til kulturlagene og nedskåret i undergrunnen under dyrkningslaget.

Problemstillinger og formål med undersøkelsen

Ved feltkurset i 2001 ble det åpnet et felt på 8 m² hvor det ble avdekket kulturlag og kokegroper, og videre undersøkelser ble anbefalt for å bringe klarhet i datering og utbredelse (Johannessen 2001). Undersøkelsene fra 2003 og 2004 viste at det ikke er bevart primærdeponerte lag fra steinalderen, ettersom det har vært intensiv forhistorisk dyrkning på stedet. Videre ble et dyrkningslag, trolig fra yngre bronsealder, og et kulturlag fra yngre romertid dokumentert i 2003 og 2004 (Bergsvik 2003 og 2005).

Undersøkelsene i 2001, 2003 og 2004 var lokalisert i utkanten av terrasseflaten mot bekkejuvet. I 2007 valgte vi derfor å fokusere på de mer sentrale delene av Bjorvollen. Målet var å søke etter huskonstruksjoner, samt å eventuelt avgrense kokegropfeltet i øst. Det viste

seg at kokegropsfeltet fortsetter mot øst, og det ble bare funnet to mulige stolpehull. Kulturlaget fra yngre romertid var imidlertid kraftigere forstyrret av moderne jordbruk enn lengre vest på terrassen.

Hovedproblemstillingen for årets utgravninger var å fortsette undersøkelsen av kulturlaget fra romertid. Det ble dessuten prioritert å søke etter funn og strukturer fra bronsealderen ved å disponere tiden slik at også de såkalte dyrkningslagene fra bronsealderen (lag 4 og 5) kunne graves ut og undergrunnen avdekkes. Det ble vurdert som usannsynlig å avdekke *in situ* lag fra steinalderen.

Metode

Undersøkelsene tok utgangspunkt i koordinatsystemet som ble lagt ut i 2001 og videreført i 2003, 2004 og 2007. Koordinatsystemet består av et rutenett hvor x-aksen stiger mot nord og y-aksen stiger mot øst. Som grunnlinje ble det satt opp to faste koordinater på x-aksen langs den østlige avgrensningen av det tidligere gravde feltet. De faste punktene på grunnlinjen er 49x-101y og 60x-101y. Feltet ble oppmålt ved hjelp av Pythagoras' læresetning om rettvinklede trekkanter. Det ble lagt ut et felt på 3 x 3 meter i en utvidelse mot vest av det gravde feltet fra 2004 (Vedlegg 1:3).

Den gravetekniske metoden som ble valgt var flateavdekking, og jord- og kulturlagene ble gravd ut stratigrafisk. Torv- og matjordslaget (lag 1 og 2) ble fjernet manuelt med spade. Særlig matjordslaget inneholdt rikelig med røtter fra de omkringliggende trærne, så hagesaksene ble brukt flittig. Deretter ble feltet delt inn i et rutenett med kvadratmetersruter som igjen ble delt opp i kvadranter (0,5 x 0,5 m). Kvadratmetersrutene ble navngitt etter koordinatpunktet i det sørvestre hjørnet, mens kvadrantene ble benevnt i forhold til himmelretningene (SV, SØ, NV og NØ).

Lag 3, 4 og 5 ble gravd stratigrafisk. Det vil si at strukturene ble gravd ut før man fortsatte med neste lag. Lag 3 og 4 ble dessuten gravd i 5 cm dype mekaniske lag. På store deler av feltet ble det også gravd opp til tre mekaniske lag av lag 5 før restene ble fjernet med krafse og spade.

All jordmassen fra bunnen av lag 2 og nedover ble såldet, og de mekanisk gravde lagene ble såldet for hver kvadrant for å kontrollere funndistribusjonen. Det ble brukt 4 millimeters såld hvor jordmassene først ble tørrsåldet og deretter spylt ved hjelp av vannslanger. Funnene ble samlet inn for hver kvadrant, mens de redeponerte funnene fra steinalderen ble samlet inn som løsfunn for hvert lag.

Nivellering ble flittig benyttet for at studentene skulle få øve seg. Feltet ble derfor nivellert før gravning av hvert mekaniske lag. Fastpunktet som ble benyttet var et kumlokk nord for feltet med høyde 14,21 m.o.h.

Kombinasjonene av flere utgravningsmetoder – flateavdekking og rutegravning – ble valgt for at studentene skulle få en innføring i grunnleggende utgravningsmetodikk. Metodevalgene hadde også sammenheng med målsettingene for utgravningen. Flateavdekking fordi avdekking av strukturer som kokegroper og stolpehull var prioritet, og avdekking av bosetningsflater krever åpning av større sammenhengende flater. Rutegravningen ble valgt fordi vi ønsket å få en oversikt over den interne distribusjonen av

funn i forbindelse med kulturlagene. Både flateavdekkingen og rutegravningen fulgte de stratigrafiske lagene.

Dokumentasjon

Utgravningsprosessen ble dokumentert gjennom foto, tegninger, utfylling av skjema, innsamling av funn, nivellering og feltdagbok.

De ulike trinnene i graveprosessen, samt overflaten på alle lag ble dokumentert ved foto (Vedlegg 2). Det ble dessuten utarbeidet plantegninger av det utgravde feltet før gravning av hvert lag, og profilene av de utgravde lagene ble dokumentert i vest og i nord (Vedlegg 3).

Gravningen av de enkelte kvadratmetersrutene ble dokumentert på ruteskjema, mens strukturene ble dokumentert på strukturskjema. Strukturene ble dokumentert i plan ved tegning og foto. De ble deretter snittet, og profilene ble også dokumentert ved tegning og foto. Strukturtegningene ble utført i målestokken 1:10. Etter dokumentering av profilen ble strukturene tømt.

Funnene ble lagt i poser med opplysninger om utgravningsenhet. Dagbok for utgravningen ble ført av undertegnede. Funnene fra bronsealder og jernalder ble samlet inn med funnopplysninger og katalogisert deretter. Funnene fra steinalder ble samlet inn i poser for hvert lag, men de ble katalogisert som løsfunn uten kontekst.

Resultater

Nedenfor presenteres stratigrafien, strukturene, funnmaterialet og dateringene av den forhistoriske aktiviteten på Bjorvollen.

Stratigrafi

Stratigrafien er redegjort for i rapportene fra feltsesongene 2003 og 2004 (se Bergsvik 2003 og 2005). Årets utgravninger har ikke endret oppfattelsen av stratigrafien nevneverdig, selv om avsetningen av lag 4 er gitt en annen tolkning. Det er derfor brukt samme benevnelse på lagene som tidligere. En oppsummering av stratigrafien følger sammen med utfyllende opplysninger – særlig om lag 4.

En skjematisk fremstilling av den stratigrafiske og mekaniske utgravningen er fremstilt i vedlegg 4. Denne viser også hvordan strukturene er plassert stratigrafisk.

Lag 1: Gresstorv – rundt 5 cm tykk.

Lag 2: Moderne dyrkningslag som består av mørkebrun siltig humus med moderne funn som blant annet tegl, spiker, glass- og porselensskår. Tykkelsen på laget er opp mot 35 cm.

Lag 3: Kulturlag fra eldre jernalder som er tidfestet til yngre romertid til tidlig folkevandringstid ved tre C¹⁴-dateringer. Laget består av gråbrun, sand- og siltig humus. Det er en god del trekullbiter og brente beinfragmenter i laget. I feltet som ble åpnet i år varierte tykkelsen på laget fra vest på feltet hvor det er tynt eller manglende til øst på feltet hvor det var bevart opp mot 10 cm. Det ble avdekket én kokegrop i tilknytning til dette laget.

Lag 4: Lag 4 består av kompakt, rødbrun, siltig og sandig humus og enkelte kullbiter. Laget er mellom 10 og 20 cm tykt. I år ble det avdekket flere nedgravninger i tilknytning til dette laget.

Etter årets undersøkelse ser det ut til at tolkningen av lag 4 må revurderes. Tidligere har både lag 4 og 5 blitt tolket som et dyrkningslag fra bronsealderen (se Bergsvik 2003:5). I år ble hele lag 4 gravd stratigrafisk og i mekaniske lag, og det ble funnet både gjenstander og strukturer. Det ser derfor ut til at det er et kulturlag som kan dateres ut fra den vertikale stratigrafien og funnsammensetningen til førromersk jernalder.

Lag 5: Lag 5 består av mørk gråbrun til gråsvart, sandig, kullholdig humus med en del vannrullede småstein. Laget varierer i tykkelse mellom 20 og 30 cm. I den nederste delen av laget ble det i den sørlige delen av feltet funnet mye kokstein. Årets undersøkelse ser ut til å bekrefte at lag 5 er et dyrkningslag på grunn av den homogene sammensetningen og fraværet av strukturer i laget. Laget kan dateres ut fra den vertikale stratigrafien til yngre bronsealder med stor grad av sikkerhet ettersom en kokegrop under dyrkningslaget er radiologisk datert til overgangen mellom eldre og yngre bronsealder, samt at kulturlaget over er gitt en tentativ datering til førromersk jernalder.

Lag 6: Steril undergrunn som består av gulbrun grus og sand med en del runde steiner av varierende størrelse. Dette har vært en gammel strandvoll, og det ble i år funnet mye pimpstein i de nederste delene av lag 5.

Strukturer

Strukturene 1-25 er beskrevet i rapportene fra 2001, 2003, 2004 og 2007 (se vedlegg 5). Av disse strukturene er fjorten tolket som kokegroper, sju som mulige stolpehull, én som et ildsted, én som en steinpakning og én som en samling med stein. Fem strukturer ble avskrevet eller ansett som tilhørende en annen struktur, og to strukturer viste seg å være to strukturer selv om de bare har fått ett strukturnummer (Bergsvik 2003:8-12, 2004:3-4, Hafsaas 2008:8-10)

Under årets utgravninger ble det avdekket i alt ni strukturer (S26-34), hvorav to ble avskrevet (S27 og S28). Stratigrafisk sett befinner strukturene 26 og 31 seg under lag 3/1 og nedgravningene kutter lag 4/1. Struktur 34 ble etter hvert avdekket som en yngre struktur gravd ned i S31. Strukturene 29 og 30 befinner seg under lag 4/1, og nedgravningene kutter lag 4/2. Strukturene 32 og 33 ble avdekket under lag 4/2, og nedgravningene kutter lag 4/3.

Det ble ikke avdekket noen strukturer som var gravd ned i undergrunnen (lag 6) under lag 5.

De undersøkte strukturene ble formgravd ved at de først ble snittet og deretter tømt. Nedenfor følger en kort beskrivelse og tolkning av de enkelte strukturene (se også plan- og profiltegninger).

Struktur 26: Kokegrop

Strukturen hadde en sirkulær form i plan med en diameter på rundt 0,8 meter. I profil var strukturen rundt 0,14 m dyp med skrå sider og relativt flat bunn¹. Fyllmassen besto av siltig humus i blandet kullbiter og skjørbrrente steiner. Særlig langs nedgravningens kanter var det tettepakket med skjørbrrent stein. Den nederste delen av strukturen besto av et lag med trekull. Det ble tatt ut en jordprøve fra dette laget for C¹⁴-datering (Nat.vit.pr.nr. BJ 17). Stratigrafisk befant strukturen seg under lag 3/1, og den kuttet overflaten på lag 4/1. Form og fyllsammensetning tilsier at strukturen sannsynligvis har vært en kokegrop.

Struktur 27 og 28: Avskrevet

Diffuse kullholdige partier som viste seg å ikke ha noen nedgravninger da de ble snittet. De ble derfor avskrevet som strukturer.

Struktur 29: Nedgravning

Strukturen hadde en oval form med en diameter på mellom 0,7 og 0,87 meter. Største dybde var rundt 0,14 meter. Strukturen ble undersøkt som følge av at fyllmassen var mer grålig og løsere i forhold til kulturlaget og inneholdt store steiner. Det var en kantsatt stein i midten av strukturen, samt store steiner i den vestlige halvdel. Ingen av steinene så ut til å være påvirket av ild. Nedgravningen hadde svakt skrånende sider og flat bunn. Fyllmassen besto av lys gråbrun siltig humus med enkelte kullbiter. Fargen på fyllmassen ble mørkere mot bunnen. Det ble funnet tre skår av leirkar under utgravningen av strukturen (Fnr. 33). Strukturen ble avdekket under lag 4/1, og nedgravningen kutter lag 4/2. Form og sammensetning tilsier at strukturen er en forhistorisk nedgravning, men det er ikke mulig å si hva den kan ha vært brukt til. Den kantsatte steinen kan tyde på en støttefunksjon, men strukturen ser ikke ut som et typisk stolpehull.

Struktur 30: Stolpehull med skoning

Steinfylt struktur med oval form og en diameter på mellom 0,52 og 0,6 meter. Steinene er store og ikke påvirket av ild. Nedgravningen hadde loddrette sider og flat bunn. Den største dybden var 0,45 meter. Fyllmassen besto hovedsakelig av store steiner. Innimellom steinene var det lommer med lys gråbrun siltig humus med enkelte kullbiter. Flere av steinene ser ut til å være kantsatte, og i bunnen av strukturen var det en stor stein. Stratigrafisk befant strukturen

---

¹ Det ble gravd litt for dypt ved snittingen av strukturen slik at man kom ned i laget under. Dette er korrigert for ved tegningen og uttak av C¹⁴-prøve.

seg under lag 4/1, og nedgravningen kutter lag 4/2. Formen og steinsettingen tilsier at strukturen har vært et stolpehull med kraftig skoning.

Struktur 31: Stor kokegrop

Strukturen ble bare delvis utgravd da den lå i det sørøstlige hjørnet av feltet. Stratigrafisk ble struktur 31 avdekket under lag 3/1, og nedgravningen kutter lag 4/1.

Struktur 31 ble først antatt å være en fortsettelse av lag 3 (se foto BJ4 – topp lag 4/1 hvor S31 i det sørøstre hjørnet er tolket som fortsettelsen på lag 3). Derfor ble de øverste 5 cm gravd mekanisk som lag 3/2. Det ble oppdaget at forskjellen i massesammensetningen var en struktur ved gravning av det neste mekaniske laget da nedgravningen ble tydeligere. Dette er det korrigert for på tegninger og for funninnsamlingen.

Struktur 34 var gravd ned i S31 (se nedenfor). Denne strukturen ble også bare delvis avdekket. Både S31 og S34 er synlige på fotoet av vestprofilen av utgravningsfeltet som ble gravd i 2004. Hvis man antar at S31 har hatt en regelmessig oval form har trolig bare en liten del av strukturen vært avdekket i 2004. Det forklarer hvorfor strukturen ikke ble oppdaget da, men tatt for å være en del av lag 5.

I plan ser struktur 31 ut til å ha hatt en oval form. Største avdekkete lengde er 1,44 meter og største bredde er 0,91 meter. Dybden var opp mot 0,3 meter (to mekaniske lag ble gravd før tegning av profilen). Nedgravningen har skrånende sider med flat bunn. Fyllmassen besto av gråsvart, kullholdig, siltig humus med stor tetthet av skjørbrrente steiner. Det ble avdekket en kullkonsentrasjon et stykke ned i strukturen. Herfra ble det tatt ut en jordprøve (Nat.vit.pr.nr. BJ 19). Det ble funnet tretten leirkarsskår i fyllmassen (Fnr. 23-26 og 28) og to slaggbiter (Fnr. 22 og 27). Det ble også funnet en del brente bein (Fnr. 42). Den største delen av disse ble funnet i den sørvestligste kvadranten av strukturen (se vedlegg 7). Tiltross for at strukturen er svært stor er den tolket som en kokegrop på grunn av kullinnholdet og de skjørbrrente steinene (Vedlegg 2:3).

Struktur 32: Staurhull

Strukturen hadde en sirkulær form i plan med en diameter på 0,16 meter. Nedgravningen hadde loddrette sider og flat bunn. Dybden var 0,11 meter. Fyllmassen besto av mørkebrun, løs, siltig humus med innslag av trekull. Sidene på nedgravningen var betraktelig mer kompakte enn fyllmassen. Strukturen ble avdekket under lag 4/2, og nedgravningen kutter lag 4/3. Formen på strukturen tilsier at den har vært et staurhull som det foreløpig ser ut til at har vært en enkeltstående staur.

Struktur 33: Kokegrop

Bare halve strukturen ble gravd ut da deler av den ligger under den nordlige feltkanten. I plan fremsto strukturen som en sirkulær nedgravning med største avdekkede diameter på 0,93 meter. Strukturen viste seg å være 0,17 meter dyp i profilen. Fyllmassen besto av gråsvart siltig humus i blandet kullbiter som mot bunnen gikk over i et rent kullag. Det var skjørbrrente steiner i hele strukturen. Det ble tatt ut en jordprøve fra strukturens nederste kullag som er sendt til radiologisk datering (Nat.vit.pr.nr. BJ 18). Strukturen ble avdekket under lag 4/2, og nedgravningen kutter lag 4/3. Strukturen er sannsynligvis en kokegrop.

Struktur 34: Kokegrop

Denne strukturen ble avdekket under utgravningen av den store kokegropen struktur 31. Stratigrafisk kutter struktur 34 den store kokegropen S31, så S34 må derfor ha vært anlagt på et senere tidspunkt. På grunn av at de to strukturene har svært lik fyllmasse, ble ikke S34 “oppdaget” før man hadde gravd to mekaniske lag ned i S31. S34 ble bare delvis avdekket og resten ble gravd ut under feltkurset i 2004 som S12A.

Strukturen hadde en sirkulær form i plan med en diameter på 0,8 meter. Det ble funnet en del brente bein i toppen av strukturen. Disse ble først samlet inn under rutegravning i plan, men de må komme fra S34 (Fnr. 42). Nedgravningen hadde skrå sider og en relativt flat bunn. Fyllmassen besto av gråsvart kullblandet siltig humus og en del skjørbrrente steiner. Form, fyllsammensetning, samt funn av brente bein indikerer at nedgravningen har fungert som en kokegrop.

Funnmaterialet

Funnkategoriene består av steinartefakter, keramikk, metall, slagg, brente bein og nøtteskall.

Steinartefakter

Alt funnmaterialet som kan tidfestes til steinalder fra årets undersøkelser er trolig redeponert, og slike avlag og redskaper ble funnet i alle lag. Tapestransgresjonen har stort sett fjernet kulturlaget fra tidlig- til mellommesolittikum slik at det bare var en del vannrullede steinartefakter igjen, mens dyrkning med ard i bronsealderen har ødelagt kulturlagene fra neolittikum. Dyrkningen har videre blandet alle steinartefaktene inn i dyrkningslaget fra yngre bronsealder (lag 5). Steinartefaktene har deretter blitt flyttet videre oppover i kulturlagene og matjordslaget (lag 4, 3 og 2); enten i forbindelse med nedgravninger og husholdsaktiviteter,

eller ved dyrkning i jernalderen og senere. Det ble også funnet enkelte artefakter fra steinalderen i torvlaget (lag 1), og dette skyldes trolig en videreføring av denne prosessen gjennom pløying i moderne tid. Det ble derfor ikke ansett som hensiktsmessig med en systematisk innsamling av det redeponerte funnmaterialet fra denne perioden. Steinartefaktene ble samlet inn i poser for hvert stratigrafiske lag for å se om det var en konsentrasjon i de nederste lagene, men funnene var jevnt distribuert på alle lag.

Året funn fra steinalderen består av flekker, mikroflekker, avslag og kjerner. En del av dette materialet er vannrullet. Av redskaper ble det funnet en liten slipt meisel, en A-pil og et mulig prosjektil (Vedlegg 6:1). Råmaterialet som ble brukt til å lage steinredskaper av består av flint, ryolitt, kvartsitt, kvarts, bergkrystall, myolitt og andre bergarter (Vedlegg 6:2). Til sammen var det 509 funn fra steinalderen, og disse er katalogisert uten kontekst under museumsnummer B16537.

Steinartefakter som kan tilskrives bronsealderen er fire flateretusjerte pilspisser og sekstitre flateretusjeringsavslag (Vedlegg 6:3). Disse er katalogisert sammen med steinalderartefaktene under museumsnummer B16537. Et skår av et kleberkar kan trolig også tidfestes til bronsealder, og det er katalogisert under museumsnummer B16545.

Det ble i år gjort funn av steinartefakter som kan dateres til yngre jernalder eller middelalder (Vedlegg 6:3). Disse funnene ble gjort i det moderne dyrkningslaget (lag 2), så de er uten arkeologisk kontekst.

Det mest merkelige funnet under årets utgravninger var et stykke fint bearbeidet glimmerskifer. Steinen er slipt og har en oval form. Den ene siden er hvelvet og uten dekor, og den andre siden har et håndtak eller feste som strekker seg hele lengden på langs og med et rektangulært hull på tvers. Det er skåret inn et spor gjennom hullet og på utsiden av det. Rundt hele steinen er det en renne. Både deler av håndtaket og overflaten på den hvelvede siden er knust. Langs kanten på den runde siden er det en sort misfarging av steinen som trolig er avsatt av fett gjennom kontakt med lær eller ull. Det har så langt ikke lyktes å finne en parallell eller funksjon til dette funnet.

De to andre funnene er et stykke kleberstein med innrissinger og en ildslagningsstein av kvarts.

Steinartefakter som kan dateres til yngre jernalder eller middelalder er katalogisert under museumsnummer B16545.

Keramikk

Det ble funnet til sammen 90 skår fra leirkar (vedlegg 6:4). Av disse ble 9 funnet i lag 2, 28 i overgangen mellom lag 2 og 3, 22 i lag 3, 11 i lag 4, og kun 4 skår i lag 5. I tillegg ble det funnet 3 skår i struktur 29 og 13 skår i struktur 31. Alle skårene kommer fra håndlagete leirkar.

Størstedelen av leikarsskårene (52 stk.) består av et porøst, kraftig kvartsmagret gods som er brent på lav varme. Kvartskornene i magringen er kantete og av ulik størrelse, og dette tyder på at det er større steiner som er knust før kornene ble tilsatt leiren. Godset er svært porøst og har en mørk gråsvart farge som tyder på at også organisk materiale har vært brukt som magring. Den organiske magringen vil brenne ut under brenningen av leirkaret og etterlate små huller som gjør godset porøst. Innsiden av disse leirkarene har vært glattet, og de fleste skårene har rester av et svart belegg som trolig er brente matrester. Utsiden av karet er ruslemmet med en blanding av leire og sand. På hele kar er denne ru overflaten mest vanlig på buken, og funksjonen har trolig vært å øke overflaten som har gitt en mer effektiv oppvarming av karet under koking. Kraftig kvartsmagring er også en indikasjon på at slike kar har vært brukt som kokekar, for kvarts endrer nesten ikke volum ved oppvarming slik at karet ikke sprekker. Godset har en mørk brungrå farge med unntak av slemmingen som har en lys rødoransje farge. Denne effekten kan man oppnå ved å brenne krukken med randen ned slik at man får et reduserende miljø på innsiden av krukken og et oksiderende miljø på utsiden dersom man sikrer oksygentilgangen. Et slikt porøst, kvartsmagret godset egner seg godt som kokekar. De fleste av disse skårene (38 stk.) kom fra et konsentrert område innenfor en kvadrant (51x 95y SØ), og det er trolig at de stammer fra det samme karet selv om de er fordelt på flere stratigrafiske og mekaniske lag (Fnr. 6, 15 og 31).

En del skår (30 stk.) kommer fra et rødbrunt, sandmagret gods som er glattet på innsiden og glittet på utsiden. Dette er trolig skår fra vanlige brukskar.

Det forekommer enkelte skår (5 stk.) av et fint, lyst brunrosa, sandmagret gods belagt med et tynt lag lys beige leire. 3 av disse skårene er glittet. Disse skårene kommer muligens fra finere serveringskrukker.

Noen få skår (3 stk.) består av et gråsvart gods som er magret med glimmer og organisk materiale. To av disse skårene utgjør små fragmenter av en rand, mens det tredje skåret kommer fra buken på en krukke. Sistnevnte er sortglittet på innsiden, mens utsiden ikke er bevart. Disse skårene er trolig også fra finere brukskar.

Alle leikarsskårene er katalogisert under museumsnummer B16545.

Metall og slagg

Årets mest sensasjonelle funn var et fragment av en bronsecelt (Fnr. 17). Fragmentet er kun 28 mm langt og 15 mm bredt, men den karakteristiske hempen gjør at det kan tilskrives en bronsecelt.

Det ble også funnet tre slaggbiter med en samlet vekt på 41,77 gram (Fnr. 5, 22 og 27). I lag 4 ble det funnet en jernnagle (Fnr. 35).

Alle slagg- og metallfunnene er katalogisert under museumsnummer B16545.

Botanisk og zoologisk materiale

Det ble funnet 15 fragmenter av nøtteskall – trolig fra hasselnøtt (Vedlegg 7).

Det ble funnet til sammen 46,92 gram brente bein fordelt på 9 funn under utgravningen (Vedlegg 7). Det ble funnet brente bein i strukturene 29, 31 og 34 – hvor de to siste er tolket som kokegroper. Ellers ble det samlet inn brente bein fra lag 3, 4 og 5, men konteksten er dårlig på grunn av de mange forstyrrelsene i forbindelse med dyrkning i forhistorisk og historisk tid. Faunamaterialet er oversendt Anne Karin Hufthammer ved Zoologisk avdeling ved Bergen Museum.

Dateringer

Det ble tatt fire jordprøver i løpet av årets undersøkelse (Vedlegg 7). Det blir trolig bevilget midler til datering av trekull fra tre av disse jordprøvene: S26, S33 og lag 5. Resultatene fra disse blir vedlagt rapporten når de foreligger.

Tidfestingen av de stratigrafiske lagene og strukturene baserer seg derfor på dateringene som er gjort ved de foregående undersøkelsene på stedet. I 2003 og 2004 ble til sammen fire kokegroper på Bjorvollen radiologisk datert. Kokegropene 3, 12B og 13B befant seg stratigrafisk sett under lag 3 og nedgravningene kutter lag 4, mens kokegrop 8 befant seg under lag 5 og nedgravningen kutter lag 6. Alle kokegropene ble tidfestet ved konvensjonelle C¹⁴-dateringer av forkullet materiale. Resultatet viste at kokegrop S 3 ble anlagt VT 240-530 (kal.), dvs. overgangen mellom yngre romertid og folkevandringstid. De to kokegropene 12B og 13B ble begge anlagt i romertid; kokegrop 12B ble datert til VT 100-370 (kal.) og kokegrop 13B ble datert til VT 70-380 (kal.) (Bergsvik 2005:3-4). Kokegrop 8 ble datert til 1440-1010 FVT (kal.); det vil si til overgangen mellom eldre og yngre bronsealder (1100 FVT).

Lag 3 kan ut ifra de radiologiske dateringene tidfestes til perioden yngre romertid (VT 200-400) og begynnelsen på folkevandringstid (VT 400-570). Under utgravningene er det med muligens ett unntak ikke gjort funn av skår fra spannformete leirkar. I 2007 ble det funnet et

skår fra et klebermagret leirkar, men overflaten var så slitt at det er ikke var mulig å se om skåret har hatt innrisset dekorasjon. Det er imidlertid trolig at skåret har kommet fra et spannformet leirkar. Disse leirkarene kommer i bruk mot slutten av yngre romertid, og de er svært vanlige i folkevandringstid. Dette styrker en datering av lag 3 til yngre romertid.

På bakgrunn av C¹⁴-dateringene som er gjort kan vi fastslå at lag 4 er eldre enn yngre romertid og lag 5 er yngre enn overgangen mellom eldre og yngre bronsealder. Lag 4 og 5 er dermed sannsynligvis formet av aktivitet i yngre bronsealder og førromersk jernalder.

De radiologiske dateringene som vil bli utført på jordprøver fra årets utgravning kan kanskje gi oss en mer nøyaktig tidfesting av disse lagene. Kokegrop S26 kutter lag 4/1 og kan dermed gi en *terminus ante quem* datering av dette laget. Kokegrop S33 kutter lag 4/3 og kan dermed indikere når aktiviteten som avsatte laget tok til. Jordprøve fra lag 5 er tatt nederst i laget. Intensjonen er at dette vil gi en *terminus post quem*-datering for dyrkningsaktiviteten. Dateringer av trekull fra dyrkningslag kan være usikre ettersom man ikke har en sikker kontekst på det man daterer. Vi har imidlertid i dette tilfellet andre dateringer å vurdere resultatet fra C¹⁴-dateringen ut fra.

Steinalder

Det vannrullede materialet viser til at lokaliteten trolig ble nyttet allerede i tidlig- eller mellommesolittikum, for deretter å bli oversvømt ved tapestransgresjonen rundt 6500 FVT (se Bergsvik 2003:22). Det ble i år funnet en liten slipt meisel av mylonitt som kan dateres til mesolittikum. Funn av til sammen 17 mikroflekker og fragmenter av slike kan også tidfestes til mesolittisk tid. Mikroflekkene var slått av flint, kvartsitt, kvarts og bergkrystall. Det ble også funnet en vannrullet bipolar mikroflekkekjerne av flint. Det ble dessuten funnet 12 avslag av bergkrystall og fragmentet av en hel krystall. Bergkrystall som råmateriale ble primært brukt i mesolittikum.

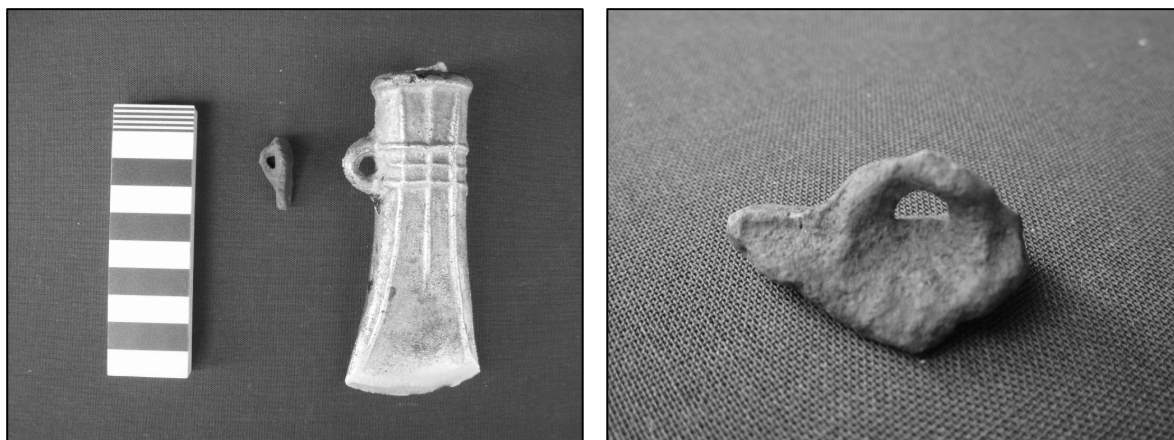
1/5 av redskapene og avslagene besto av ryolitt. Dette råmaterialet kommer først i bruk i tidlig- og mellomneolittikum. Største delen av dette materialet består av avslag og flekker, men det ble også funnet en kjerne. Det eneste redskapet var en A-pil.

Funnmaterialet fra steinalderen er uten stratigrafisk kontekst, og funnene er sekundærdeponerte som følge av dyrkningsaktivitet i bronsealder og senere. De vitner imidlertid om at flaten har vært brukt allerede i mesolittisk tid (vannrullet materiale, meisel og mikroflekker), samt at det også har vært aktivitet på stedet i neolittisk tid (bruk av ryolitt).

Bronsealder

I 2007 ble det i lag 4 funnet et skår fra et kleberkar og tre skår med asbestkeramikk, samt at det ble funnet en god del flateretusjeringsflis. Alle disse funnene kan dateres til bronsealder. Det ble derfor satset på å undersøke lag 4 grundigere i år.

I år ble det gjort flere funn som kan tidfestes til bronsealderen, men ingen av dem ser ut til å være fra primærkontekster. Det viktigste funnet er hampen på bronsecelten (Figur 1). Celtene var i bruk gjennom hele bronsealderen, men de var vanligst i yngre bronsealder. Bronsefunnet ble gjort i lag 3/1 som er datert til yngre romertid, så funnet er ikke i en opprinnelig kontekst.

Figur 1. a) Fragment av bronsecelt sammen med replika av bronsecelt. b) Nærbilde av fragmentet.
Foto: Henriette Hafsaas Tsakos.

Det ble funnet fire flateretusjerte pilespisser hvorav to av kvartsitt, én av mylonitt og én av flint. De to spissene av kvartsitt var begge knekket. Flintspissen hadde vært utsatt for ild og fått en avspalting på den ene siden som muligens har gjort spissen uegnet. Spissen av mylonitt er hel, men den har en uregelmessighet på den ene flaten som trolig har gjort den ubrukelig. Det ble dessuten funnet sekstitte flateretusjeringsavslag. De flateretusjerte redskapene etterligner formen på metallredskap. Denne teknikken kommer i bruk på slutten av neolittikum og blir vanligere utover i bronsealderen. Disse funnene viser derfor trolig til aktivitet i bronsealderen som fortsatt var en steinbrukende period.

Det ble dessuten funnet et skår fra et kleberkar med kjølfomet utsvingning nedenfor munningspartiet. Denne formen er karakteristisk for yngre bronsealder og førromersk jernalder.

Eldre jernalder

Funnene som kan tilskrives eldre jernalder består av leirkarskår og smieslagg. Leirkarsskårene er udekorerte og i hovedsak magret med kvarts (se ovenfor). Skårene stammer i hovedsak fra

kokekar og andre vanlige brukskar, og det er vanskelig å gi en nærmere datering enn eldre jernalder. Fra jernframstilling ble det avdekket 41,77 gram slaggg fordelt på tre funn, og det ble også funnet en jernnagle.

Yngre jernalder og tidlig middelalder

Det ble i år gjort tre løsfunn fra det moderne dyrkningslaget (lag 2) som trolig kan dateres til vikingtid eller middelalder: en fint bearbeidet oval glimmerstein med håndtak (Figur 2), en ildslagningsstein og et stykke kleberstein med innristninger.

Figur 2: Fint bearbeidet glimmerstein med ukjent funksjon. Foto: Henriette Hafsaas Tsakos.

Konklusjoner

Årets utgravninger viste at lag 4 sannsynligvis er et kulturlag – trolig fra førromersk jernalder. Utbredelsen av dette kulturlaget strekker seg lengre mot bekkejuvet i vest enn kulturlaget fra yngre romertid-folkevandringstid (lag 3) som man begynner å få en avgrensning av i vest. Dette kan tyde på at bekken ikke hadde gravd en dyp ravine før i yngre romertid og at flaten derfor var mye større før dette. Denne situasjonen støttes av at man kan observere forhistoriske kultur- og/eller dyrkningslag (trolig lag 4 og 5) i skjæringen på bekkejuvet. I år ble det ikke avdekket strukturer som var gravd ned i undergrunnen.

* * *

Årets utgravninger på Bjorvollen førte ikke til ny kunnskap om steinalderens bosetning på stedet. Alle steinartefakter ble samlet inn som løsfunn, og de bekrefter de tidligere tidfestingene av aktivitet på stedet både i mesolittikum og neolittikum.

Generelt er det få sikre funn fra bronsealder i Bergensregionen, så bronsealderfunnene var et viktig resultat fra årets undersøkelser. Det er svært sjelden å finne bronsegjenstander på Vestlandet ettersom særlig sur nedbør har fortært det edle metallet. Sammenlignet med forholdene på Jylland og i Rogaland er det derfor lite å berette fra bronsealderen i Hordaland. Årets funn fra bronsealderen – særlig fragmentet av bronsecelten – indikerer at det har vært en betydningsfull gård på Stend allerede i denne perioden. Kanskje vi begynner å se konturene av et maktsentrum fra yngre romertid med kontinuitet tilbake til bronsealderen. En parallell til et slikt forløp kan være Avaldsnes på Karmøy hvor det er mektige gravhauger fra bronsealderen og en den rike Flagghaugen og en nausttuft fra yngre romertid.

I løpet av fem sesonger har feltkursets undersøkelser på Bjorvollen lokalisert et aktivitetsområdet fra eldre jernalder. Det er avdekket to kulturlag hvor det yngste er datert til yngre romertid og det eldste er foreslått tidfestet til førromersk jernalder. Hovedvekten av aktiviteten i begge perioder ser ut til å ha vært tilberedning av mat. Til sammen er nå femten kokegroper fra denne perioden avdekket innenfor et lite område. Det er også funnet leirkarsskår og brente bein. Leirkarsskårene er fra både kokekar og andre brukskar, så de er trolig knyttet til både matforberedning og -servering. De brente beinene kan ha vært både matavfall og en ressurs brukt til å lage beinkull som ble nyttet ved herding av stål. Funn av

smieslagg viser til at det også har foregått smievirksomhet på stedet. Både i år og i 2004 ble det funnet brynestein på Bjorvollen, og de indikerer kvessing av redskaper og/eller våpen.

Aktiviteten på Bjorvollen som er avsatt i forbindelse med det yngste forhistoriske kulturlaget (lag 3) ser dermed ut til å ha foregått i yngre romertid. Utnyttelsen av området til matlaging og produksjon og/eller reparasjon av redskaper og/eller våpen er samtidig med bruken av det store skipsnaustet som ligger like nedenfor. Det er derfor sannsynlig at disse virksomhetene henger sammen. Gravhaugen, steinringen, naustet og kokegropfeltet viser alle til aktiviteter utenom vanlig gårdsdrift, og det er sannsynlig at Stend var setet til en høvding. Hovedgården har sannsynligvis vært plassert oppe på flaten hvor våningshuset fremdeles befinner seg i dag. Terrasseflaten på Bjorvollen har trolig vært for liten for plassering av en storgård, samt at den er vært fullstendig ubeskyttet mot angrep fra sjøen.

Nytt av året var dessuten de tre løsfunnene fra yngre jernalder eller tidlig middelalder.

* * *

Utgravningene i forbindelse med feltkursene på Bjorvollen er viktige for å få en bedre forståelse av de forhistoriske aktivitetene der, men også sammenhengen mellom Bjorvollen og de andre kulturminnene på Stend. På bakgrunn av de siste årenes feltkurs har Hordamuseet fått en større helhet i formidlingen av kulturhistorien og fornminnene på Stend. Det er fortsatt potensial for å få ny kunnskap om aktivitetene på Bjorvollen og deres tilknytning til andre fornminner på Stend. Bjorvollen er dessuten en svært godt egnet lokalitet for å lære arkeologistudenter grunnleggende feltmetodikk og samtidig gi en enkel innføring i funnmateriale fra flere ulike perioder.

Bergen 19. desember 2008

Henriette Hafsaas Tsakos

Vedleggsliste:

Vedlegg 1: Kart

Vedlegg 2: Foto

Vedlegg 3: Tegninger

Vedlegg 4: Stratigrafi

Vedlegg 5: Strukturliste 2001-2008

Vedlegg 6: Funnlister

Vedlegg 7: Naturvitenskapelige funn

Vedlegg 8: Mediaomtale